

OTPOR DARDANACA RIMSKOMU OSVAJANJU I ROMANIZACIJI

N a s e r F e r r i

UDK94(=219)"1/2"

Izvorni znanstveni rad

Naser Ferri

Instituti Albanologjik, Prishtinë

Stari su rimski pisci Dardance (gr. Δαρδάνιοι) počeli spominjati već u 4. stoljeću prije Krista. Unatoč tomu, na temelju arheoloških nalaza može se pretpostaviti da su imali uređeno društvo koje su predvodili kneževi (u povijesno doba kraljevi) stoljećima prije, a u velikim dardanskim gradovima kovan je novac od plemenitih kovina. Prvi susreti Dardanaca s Rimljanima ostvarili su se u obliku vojnih saveza protiv zajedničkoga neprijatelja Makedonije, da bi se, od 168., odnosno od 148. godine pr. Kr., ti savezi pretvorili u neprijateljstvo koje je potaknulo duge i okrutne ratove, okončane nakon rimske pobjede 29./28. godine pr. Kr. formalnim pokorenjem Dardanije. Ipak, oružani je otpor Dardanaca, veći ili slabiji, u različitim oblicima nastavljen do konca antike. Osim oružjem, Dardanci su se Rimljanima suprotstavljali i mimo, na različite načine, i time uspjeli izbjeći uništenje i nestanak mnogih etnokulturnoloških čimbenika.

Najstariji spomen Dardanaca u pisanim izvorima

Premda antički pisci, poput Justina (Marcus Iunianus Iustinus),¹ u svojim djelima spominju dardansku državu istom u 4. stoljeću pr. Kr., u svezi s keltskim napadom (380. godine), s porazom Ilira i napadima makedonskih kraljeva Filipa II. (359. – 335. g. pr. Kr.), Antigona Dosona (263. – 221. g. pr. Kr.) i Filipa V. (229. – 227. g. pr. Kr.) na Dardance, ipak je znakovita činjenica da je u Pečkoj Banji (Banja e Pejës), pokraj Peći (Pejë) na Kosovu (Kosovë), šezdesetih godina

¹ F. Prendi et al., *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*, Prishtinë 1979., 290-306.

Grobni prilozii iz prinčevskoga groba nađenog u Pećkoj Banji (Banja e Pejës)

20. stoljeća otkriven dvostruki takozvani »kneževski grob«² (na temelju nalaza, radilo se o grobu bez tjelesnih ostataka pokojnika odnosno o kenotafu), iz 6. stoljeća pr. Kr. U njemu su nađeni bogati grobni prilozii: ženski srebrni nakit, ratnička oprema i nekoliko skupocjenih posuda (olpi, skifosa, kupa i slično) uvezenih iz Grčke.³ Na temelju tih nalaza, može se zaključiti da su Dardanci nekoliko stoljeća prije nego su ih počeli spominjati antički pisci imali društveni poredak na visokoj razini, s mnogo robova i središnjom vlašću na nadplemenskoj razini, premda su, prema nekima, bili na nižoj razini razvitka u usporedbi s drugim ilirskim državama.⁴ Nalazi luksuzne grčke keramike i kovanje njihova novca svjedoče da im je gospodarstvo bilo veoma razvijeno i da su uspješno trgovali s bližim i daljim susjedima. Dardanci su bili ilirski narod,⁵ premda ih Polibije i Livije ne imenuju

² A. Palavestra, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na Centralnom Balkanu*, Srpska akademija nauka i umetnosti (=SANU), Posebna izdanja, Beograd 1984.

³ *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka, Katalog izložbe*, Beograd 1998., 583-584.

⁴ F. Papazoglu, *Iz istorije antičkog Balkana, Odabrane studije*, Beograd 2007., 80-81.

⁵ M. Garašanin, »Razmatranja o makedonskom halštatu – Materijalna kultura, hronologija, etnički problem«, *Starinar n. s.*, V- VI, Beograd 1954./55., 38.

Dardanska srebrna tetradrahma kovana u Damastionu

Dardanski srebrni novac

Ilirima. To se opravdava time da su imali poseban plemenski ustroj i da se njihovo ime spominje više u političkomu nego u etnološkom smislu.⁶ Kada ih spominju antički pisci (4. st. pr. Kr.), dardansku su državu vodili kraljevi, a imali su i vojsku kojom su neko vrijeme držali pod svojom vlašću Taulantsko kraljevstvo sa središtem u Dirahiju, i kovali svoj novac: tetradrahme i drahme⁷, od srebra i drugih kovina.

Antički su pisci spominjali Dardance zbog njihovih saveza s Ilirima, u borbi protiv Makedonaca, nudeći pomoć Makedoncima protiv keltskih napada (279. godine pr. Kr. kralj Monunije je, prema svjedočenju Polyena, Justina i Pompeja Troga,⁸ ponudio makedonskomu kralju pomoć od 20.000 dardanskih vojnika), i konačno, zbog vojnih saveza s Rimljanima, u ratovima protiv Makedonije, kako se može vidjeti i u djelima Tita Livija i Polibija.⁹

Tridesetih su godina 3. stoljeća pr. Kr. Dardanci bili prisiljeni ratovati protiv Makedonije.¹⁰ Nakon pada Ilirskoga kraljevstva godine 168. pr. Kr., i Makedonskoga kraljevstva 148. godine pr. Kr. pod rimsku vlast, stvorena je rimska provincija Makedonija (Macedonia), koja je, tridesetih godina pr. Kr., bila pokorena i pretvorena u razvojačenu pokrajinu (*provincia inermis*) u kojoj su bili smješteni

⁶ N. Vulić, »Dardanci«, *Glas Srpske kraljevske akademije* (=SKA) CLV/78, Beograd 1933., 72.; E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Arheološko društvo Jugoslavije (=ADJ), Beograd 1969., 17.

⁷ A. Stipčević, »Ilirët«, *Rilindja Prishtinë* 1967., 39; *Arheološko blago*, 1998., 658, n. 316; K. Patsch, *Ilirët*, Shtëpia botuese Uegen, Tiranë 2004., 51.

⁸ J. J. Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishers, Oxford UK 1995., 163.

⁹ F. Prendi et al., op. cit.: *Titus Livius, Ab Urbe condita*, 100-134; *Polibius, Historiae*, 44-70.

¹⁰ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969., 111-142.

isluženi vojnici rimske vojske. Iz nje su legije i pomoćne postrojbe bile premješene u napadana područja Carstva,¹¹ nakon čega su rimski ciljevi usmjereni na područja sjeverno od Makedonije, opravdavajući to obranom područja pod rimskom vlašću na jugu Balkanskoga poluotoka, od porobljivača koji su nadirali sa sjevera, a, u stvari, radilo se o pritajenim težnjama Rimljana za proboj na Dunav koji su kanili utvrditi i vojnički ojačati da bi na njemu uspostavili neosvojivu prirodnu granicu.

Dardanci, koji su tijekom ratova protiv Makedonije bili rimski saveznici, nakon njezina osvajanja nisu dobili područja za koja su se borili (Paioniju) nego su od Rimljana dobili samo pravo na trgovinu solju, pa su se nedugo potom i sukobili s Rimljanima kao neprijatelji. Nakon toga su se sukobili i sa Skordiscima. Prema svjedočanstvima antičkih pisaca Aurelija Viktora i Apijana, 98. i 85. godine pr. Kr., rimski konzul Kornelije Sula (138. – 78. g. pr. Kr.) pokrenuo je dvije vojne protiv Dardanaca i njihovih susjednih plemena. Prema Euterpiju, godine 81. pr. Kr., Apije Klaudije napao je Dardaniju, ali bezuspješno, a 75. g. pr. Kr. rimski prokonzul Skrobonije Kurio (? – 53. pr. Kr.) iz Dyrrahija napao je Dardaniju s pet legija, da bi, nakon tri godine teškog ratovanja, tijekom takozvanoga *Bellum Dardanicum*, uspio, kao prvi rimski vojni zapovjednik, izići na obale Dunava, pokorivši prije toga Dardance i Meze, premda su se Dardanci nastavili opirati i boriti. Prema svjedočanstvima Diona Kasija, Dardanci su žestoko ratovali protiv Marka Antonija, 59. godine pr. Kr., a 29./28. godine pr. Kr. neprekidno su ratovali protiv Rimljana na jugu i protiv Skordiska na sjeveru zemlje.¹²

Rimsko osvajanje Dardanskoga kraljevstva

Rimski vojni pohod i osvajanje područja između Makedonije i Dunava izazvao je napad Bastarna, koji su 29. godine pr. Kr. prešli Dunav i napali Meze, Tribale i Dardance. Rimljani su to jedva dočekali te se, prema naredbi Oktavijana Augusta (budućega prvoga rimskoga cara), rimski konzul M. Licinije Kras (M. Licinius Crassus Mlađi),¹³ sa svojim legijama iz Makedonije uputio na sjever, progoneći Bastarne, a tada je pokorio Meze te malo poslije i Dardance.¹⁴ No, prošlo je još dosta vremena od Krasova vojnoga napada do formalne predaje podunavskih plemena i Dardanaca koji zapravo nisu nikada bili posve pokoreni ni osvojeni,¹⁵ jer postoje svjedočanstva o dardanskim ustancima 28. godine pr. Kr., a i poslije.¹⁶

¹¹ B. Dragojević-Josifovska, »Scupi et son territoire«, *Inscriptiones de la Mesie Superieure. Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques de la faculté de Philosophie (=IMS), vol. VI*, 1982., 23.

¹² N. Ferri, *Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme*, Dukagjini Pejë 2001., 51.

¹³ G. Hafner, *Bildlexikon antiker personen*, Albatros Verlag, Düsseldorf 2001., 91-92.

¹⁴ F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours*, 2nd. ed., London 1981., 224; M. Šašel-Kos, »Appian and Illyricum«, *Situla Dissertationes Musei Nationalis Sloveniae* 43, Ljubljana 2005., 502-505.

¹⁵ N. Ferri, *Statusi shoqëror-ekonomik i të liruarëve në provincën romake Moesia Superior*, Instituti Albanologjik (=IAP), Prishtinë 1996., 9; isti, *op. cit.* (12), 51-53.

¹⁶ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968., 21.

Ne zna se, nažalost, mnogo o ulozi Dardanaca u ustanku ilirskih plemena protiv Rimljana, koji su predvodili breučki i dezidiatski Baton, od 6. do 9. godine poslije Krista, u kojemu je sudjelovalo dosta ilirskih plemena, a među njima možda i Dardanci, iako, po svemu sudeći, ne osobito zapaženo, s obzirom na to da nema pisanih svjedočanstava o njihovu sudjelovanju (možda i zbog toga što su Dardani bili iscrpljeni dugim ratovima protiv Rimljana, koji su netom bili završeni). Za gušenje toga velikog ilirskoga ustanka, u kojemu je sudjelovalo oko 800.000 naoružanih ustanika,¹⁷ Rimljani su bili prisiljeni poslati 10 legija¹⁸ i još dosta dodatnih vojnih postrojba s oko 100.000 vojnika.¹⁹

Prvo razdoblje toga ustanka poznato je kao *Panonski rat*, drugo kao *Dalmatski rat*. Taj je ustanak, zbog toga što su ga predvodila dvojica ilirskih vojskovođa s istim imenom: Baton, u stručnoj građi poznat kao *Bellum Batonianum*, a zbog velikoga odziva zovu ga i *Velikim ilirskim ustankom*. Prema svjedočanstvima antičkih pisaca, taj je veliki ilirski ustanak protiv Rimljana okončan u bitki kraj Andetriuma (Muć Gornji),²⁰ nakon pada zadnjega uporišta ilirskoga otpora Ardube (Vranduk kraj Zenice, Nikšić u Crnoj Gori, Gardun kraj Trilja),²¹ gdje su ilirski ratnici herojski izginuli u bitki, a žene su i djecu bacali u vatru ili u rijeku koja je tekla ispod obrambenih utvrđenih zidova, da ne bi živi pali Rimljanima u ruke.²²

Veliki je ilirski ustanak bio posljednji veliki zajednički otpor Ilira u ratovima protiv Rimljana, koji su trajali više od dva stoljeća, premda je i nakon toga ustanka bilo manjih oružanih otpora ilirskih mjesnih plemena, kao što je to bilo s Dardancima, Delmatima, Japodima i još nekim drugim plemenima.

Mlađi pisci, koji su proučavali ulogu Ilira u različitim povijesnim događajima, zapisali su da su Iliri »... preživjeli mnogo bitaka, doživjeli dosta poraza, ali su i prolili mnogo neprijateljske krvi«.

Prema antičkim izvorima, unatoč formalnom osvajanju Dardanije, istom koncem 1. stoljeća pr. Kr. na Dunavu su stvoreni uvjeti za stvaranje provincije, odnosno premještene su stalne vojne posade iz Makedonije na dardansko područje, kada je u Naissusu niklo jedno od prvih vojnih središta u kojemu su bile *Legio V Macedonica* i *Legio IV Scythica*, odakle su poslije premještene na Dunav. Nova provincija Mezija (Moesia) utemeljena je prije 15. g. pr. Kr. jer Tacit (56. – 117. g. po. Kr.) u svojim djelima tada spominje Meziju kao provinciju.²³

U svezi s premještajem legija iz provincije Makedonije postoji mišljenje da je u Scupima i poslije, tijekom vladavine Julijevaca-Klaudijevaca i na početku vladavine Flavijevaca, bio stalni vojni tabor.²⁴

¹⁷ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 57-60.

¹⁸ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 222.

¹⁹ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 58; S. Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011., 410.

²⁰ *Hrvatska enciklopedija*, vol. 7, Mal – Nj, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2005., 504.

²¹ *Hrvatska enciklopedija*, vol. 1, A – Bd, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999., 339.

²² A. Stipčević, *op. cit.* (7), p. 59.

²³ M. Mirković, *op. cit.* (16), 23.

²⁴ A. Móscy, *Gesellschaft und Romanization in der Römischen Provinz Moesia Superior*,

Utemeljenje provincije Mezije i njezina podjela na Donju i Gornju Meziju

Utemeljenjem nove rimske provincije Mezije (provincia Moesia), područje bivše Dardanske kraljevine ušlo je u sastav te provincije, a to je i doba početka rimskoga upravljanja dardanskim područjem u čijem je središtu i dio koji obuhvaća današnje Kosovo.²⁵

U doba svog nastanka, Mezija je obuhvaćala oblast u donjemu toku Dunava, između Makedonije na jugu, Dalmacije na zapadu, Panonije i Dacije na sjeveru te Crnoga mora na istoku, a na sjeveru je granica bila na Dunavu.²⁶ Prema svjedočanstvu Ptolemeja (oko 90. – oko 168. g. po. Kr.), za vladavine prvoga rimskoga cara i utemeljitelja Rimskoga Carstva Oktavijana Augusta (27. pr. Kr. – 14. po. Kr.) dardansko područje bilo je posebno područje u sastavu provincije Mezije,²⁷ a provincijom Mezijom upravljao je carski izaslanik koji je upravljao i provincijama Ahajom i Makedonijom²⁸ do 44. godine nakon Krista. Tada je car Klaudije (41. – 54. godine po. Kr.) osamostalio provinciju Meziju i podložio je carskomu opunomoćeniku konzularne razine, sa sjedištem u Viminaciju, na obali Dunava, pa se godina 44. smatra osamostaljenjem provincije Mezije.²⁹

Godine 86. car je Domicijan (81. – 96.) podijelio provinciju Meziju na Donju Meziju (*Moesia Inferior*) na istoku i Gornju Meziju (*Moesia Superior*) na zapadu. Gornjom je Mezijom u to doba upravljao Funikulan Vetonian (*Funiculanus Vettonianus*).³⁰

Poslije Domicijanove podjele, Gornja Mezija graničila je s Makedonijom, Dalmacijom, dijelom Panonije, Dacijom, Donjom Mezijom i Tracijom, odnosno zauzimala je sjeverozapadni dio današnje Makedonije, cijelo Kosovo, veći dio istočne i središnje Srbije i mali dio današnje sjeverozapadne Bugarske, područje oko Arčara na kojemu su prije rimskoga osvajanja obitavali Dardanci, Mezi, Tribali, takozvani Mali Skordisci i još neka manja plemena.³¹

Od Domicijanove podjele pa do konca antike, u Gornjoj Meziji (čiji je središnji dio činilo područje bivšega Dardanskoga Kraljevstva), vojni sustav činile su dvije stalne rimske legije: VII. Claudia Pia Fidelis, sa sjedištem u Viminaciju, koja je ondje premještena 62. godine iz Dalmacije³² i IV. Flavia Felix, u Singidunumu, koju su Rimljani premjestili, također iz Dalmacije, 86. godine,³³ te nekoliko pomoćnih postrojba koje su se smjenjivale.³⁴

Budapest, 1970., 49; isti, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974., 43.

²⁵ E. Čerškov, *op. cit.* (6), 24.

²⁶ C. Andersen, *Lexikon der alten Welt*, Artemis Verlag, Zürich 1965., 1979.-1980.

²⁷ B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 24.

²⁸ M. Šašel-Kos, *op. cit.* (14), 505.

²⁹ J. Marquardt, *Römischen Staatsverwaltung*, Leipzig 1881., 302.

³⁰ R. Syme, »Legatus of Moesia«, *Dacia* 12, București 1968., 331.

³¹ N. Ferri, *op. cit.* (12), 54-58.

³² B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian*, 1906., 89; N. Ferri, *op. cit.*, (12), 66-67.

³³ R. Syme, »Rheine and Danube legions under Domitian«, *Journal of Roman Studies* (=JRS) 18, London 1928., 45-46; N. Ferri, *op. cit.* (12), 63-64.

³⁴ N. Ferri, *op. cit.* (12), 3-79.

Ilirska ratnička kaciga iz kneževskoga groba, nađena u Pečkoj Banji (Banja e Pejës)

Kaciga s urezanim imenom kralja Monunija

Vrhovi kopalja

Unatoč legijama i pomoćnim postrojbama rimske vojske na svom području, veliki se dio Dardanaca nije nikada pomirio s rimskim osvajanjem, pa je zbog toga bilo stalnih otpora i manjih ustanaka.

Prije rimskoga osvajanja, u Dardaniji su postojala stara naslijeđena gradska naselja.³⁵ Neka su se od njih pretvorila u gradove, prema rimskim uzorima i propisima, kao što je to bilo s naseobinom u Scupima (*Colonia Flavia Scupinorum ili Colonia Flavia Felix Dardanorum*),³⁶ čiji su stanovnici imali sva prava rimskih građana, te s nekoliko gradova (s ograničenim rimskim pravima): Municipium Ulpianum, Municipium Dardanorum i Municipium Naissus. Ima pokazatelja o postojanju još nekoliko municipija u rimsko doba, kao što je bilo s municipijem u Peći (Pejë) čije ime, nažalost, nije sačuvano,³⁷ mogućim municipijem u Dresniku kraj Kline (Klinë) i o postojanju još nekoliko manjih naseobina i postaja: Timacum maius, Timacum minus, Ad Herculem, Aquae Bass (ianae), Vicianum, Vendenis, Theranda, Lamud i nekoliko drugih.

Dardansko je društvo u doba dolaska Rimljana bilo podijeljeno na ratare, koji su živjeli na ravninama i u riječnim dolinama, i na stočare koji su živjeli u

³⁵ F. Papazoglu, *op. cit.* (4), 80.

³⁶ B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 90, n. 66; 57, n. 15; 74, n. 42.

³⁷ A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1885., 67, 72.

brdima. Rimljani su se trudili uništiti to ratarsko-stočarsko zajedništvo, pomažući zemljoradnike i uvodeći ih u nove društveno-gospodarske uvjete, usmjeravajući određene skupine prema preradi kovina, različitim obrtima i trgovini. Tako su poticali preradu kovina i proizvodnju predmeta za svakodnevnu uporabu, oruđa, pribora, nakita, oružja i dijelova ratničke opreme.³⁸

Omogućivanje posjedovanja plodnoga obradivog zemljišta i stvaranje zemljoposjednika, dodjela zemljišta islužanim vojnicima rimske vojske i selidba puka sa sela u gradove odrazili su se na gospodarstveno-proizvodne odnose, što je utjecalo na smanjenje gospodarstvene moći slobodnih težaka i njihovu ovisnost o vlasnicima veleposjeda (latifundija).³⁹

Dio dardanskoga stanovništva, koji se povukao s poljodjelskih područja u rubne i teško pristupačne krajeve, utemeljio je svoje nove naseobine, čuvajući prijašnji plemenski i gospodarski sustav, te etnokulturološke značajke staroga društva.⁴⁰ Iz toga su nastali proizvođači koji su izvozili svoje proizvode i u druge dijelove Rimskoga Carstva, poput sira od ovčjega i kozjega mlijeka, čuvenog dardanskoga sira »caseus dardanicus«.⁴¹

Oružani otpor Dardanaca protiv Rimljana

To osiromašenje, ne samo težakā nego i drugih slojeva dardanskoga puka, zajedno s ranim oblicima kolonatskih odnosa i mržnjom prema latinskom jeziku i nametnutoj rimskoj kulturi doveli su do mirnoga otpora odnosno do pojave takozvanih *latrones Dardaniae*.⁴²

Sredinom 2. stoljeća dio slobodnih dardanskih težaka pridružio se ustaničkomu latronskom pokretu, što je, čini se, bila jedina mogućnost preživljavanja i otpora Rimljanima u tadašnjim uvjetima. Taj se veliki pokret proširio iz zapadne Dardanije, odnosno iz današnje Dukadžinske ravnice (Rafshi i Dukagjinit), na druga područja gdje je živio dardanski puk, a sličan je pokret u isto doba krenuo i u susjednoj rimskoj provinciji Dalmaciji.⁴³

Mađarski arheolog A. Mócsy, oslanjajući se na nalaze epigrafskih spomenika u čijim se tekstovima spominju dardanski latroni, uspio je raspoznati nekoliko područja njihova djelovanja.⁴⁴ Prvo je područje latronskoga ratovanja bilo sjeverno od Scardus Monsa ili Šar planine (Malet e Sharrit). Na temelju natpisa, drugo je područje smjestio u okolicu Timacum minusa (Ravna kraj Knjaževca u Srbiji), odnosno u dolinu rijeke Timok, a treće se latronsko područje nalazilo oko Drobeta, premda se ne može isključiti postojanje još nekoga, do sada neotkrivenoga, mogućeg staništa latrona u Dardaniji.⁴⁵

³⁸ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 78-84, 94-99; J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 238-241.

³⁹ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 236.

⁴⁰ E. Čerškov, *op. cit.* (6), 55.

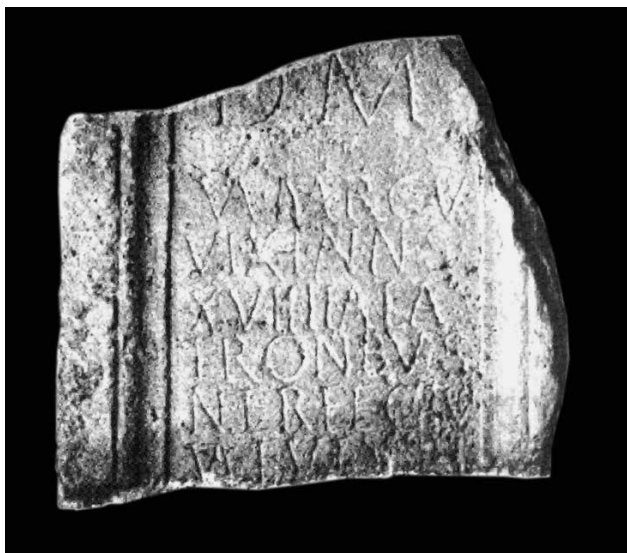
⁴¹ K. Patsch, *op. cit.* (7), 48.

⁴² E. Čerškov, »Kosovo and Metohia in the antique period«, *Buletini i Muzeut të Kosovës. Glasnik Muzeja Kosova*, (= *BMK-GMK*) X, Prishtinë 1969., 20.

⁴³ N. Vulić, »Latrones Dalmatiae atque Dardaniae«, *Glas SKA CXIV*, Beograd 1925., 92.

⁴⁴ A. Mócsy, 1970., *op. cit.* (4), 195.

⁴⁵ *Ibid.*, 196.

Nadgrobní spomeník pokojníka Valerija Marcusa, Źrtví latrona

Latroni su bili okrutni i nemilosrdni prema protivnicima, što se može odgonetnuti iz teksta nadgrobnoga spomenika oslobođenika po imenu Flavius Capito, nađena u selu Zlakućan (Zllakuqan) kraj Kline blizu Peći, za kojega se kaže da je doživio okrutnu smrt od latrona (atrocissimam mortem perpeſsus est).⁴⁶ Katkad se samo naglašava da su pokojnika ubili latroni, kao što piše u tekstu na jednomu spomeniku nađenom u Ravni (interfectus a latronibus).⁴⁷

Na temelju svjedočanstava antičkih pisaca i činjenica, zna se da su latroni gerilski napadali. Boravili su u visokim planinama, teško pristupačnima rimskoj vojsci, odakle su nadzirali prometnice, osobito mjesta koja su bila povezana s uskim klisurama, gdje su i napadali.

Iz podataka koje nam omogućuju tekstovi epigrafskih spomenika, može se zaključiti da su ciljevi napada latrona bili uglavnom rimski došljaci, bogati oslobođenici-liberti, koji su bili u službi rimske države, i pripadnici mjesnoga stanovništva koji su služili Rimljanima ili su surađivali s rimskom vlasti i došljacima.⁴⁸

Važnost i ulogu latronskoga pokreta potvrđuju okrutne mjere koje su Rimljani poduzimali protiv pobunjenika. One su bile različite. Smještali su pomoćne postrojbe rimske vojske (kohorte i ale) i postrojbe u sastavu *legio VII Claudiae* i *IV Flaviae* na opasna područja te uspostavljali beneficijarske kontrolne točke na mjesta koje su napadali latroni, a to su uglavnom bili suženi putovi, klisure i klanci, kroz koje su vodile važne prometnice, kao što je to bilo u Sočanici (Soçanicë), u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicë e Kosovës), Vučitru (Vushtrri), Ulpijani

⁴⁶ N. Vulić, »Antički spomenici u našoj zemlji«, *Spomenik SKA LXXVII*, Beograd, 1931., 52, n. 47; Z. Mirdita, »Antroponimia e Dardanišë në kohën romake«, *Rilindja Prishtinë*, 1981., 261, n. 295; N. Ferri, *op. cit.* (15), 151-152, n. 33.

⁴⁷ P. Petrović, »Timacum minus et la Valée du Timok«, *IMS, vol. III/2*, 1995., 124, n. 93.

⁴⁸ A. Mócsy, *op. cit.* (24), 198.

Nadgrobní spomenik dočasniká kohorte II. Aureliae Dardanorum

(Ulpianě), Kačaniku (Kaçanik), Prizrenu (Prizren), Žuru (Zhur). Primjenjivali su se i drugi (možda i učinkovitiji) postupci poput pridobivanja, na različite načine, latronskih vođa i utjecajnih latrona za službu u rimskoj vojsci ili u državnoj upravi.⁴⁹ To je počeo ostvarivati rimski car Marko Aurelije (161. – 180. godine)⁵⁰ za svoje vladavine, a nastavili su tim primjerom, vjerojatno zbog učinkovitosti, i njegovi nasljednici.

Općenito uzevši, može se zaključiti da je latronski pokret – koji je u dijelovima Gornje Mezije, nastanjenima dardanskim pukom, nastao u 2. stoljeću, a postojao je i u 3. stoljeću – bio usko povezan s novim društveno-gospodarskim odnosima, nastalima dolaskom Rimljana, što je potaknulo suprotnosti, a one su stvorile uvjete za buđenje pokreta otpora rimskim osvajačima, romanizaciji i visokim slojevima mjesnoga stanovništva prilagođenom pravilima novoga načina života.

⁴⁹ *Ibid.*, 197.

⁵⁰ O. Veh, *Leksikon rimskih careva od Augusta do Justinijana I*, 27. g. pr. Kr. – 585. g., Naklada Slap, Jastrebarsko 2001., 82-84; G. Hafner, *op. cit.* (13), 180-181.

Unatoč nekim pokušajima da se dardanske latrone predstavi kao razbojnike i napadači iz zasjede⁵¹ (latinska imenica *latro* ima više značenja: vojnik plaćenik, razbojnik, lovac, tjelesni stražar, hajduk),⁵² velik broj pripadnika pokreta, golemo područje koje je taj pokret uključio, vrijeme i uvjeti nastanka pokreta, prepadni način ratovanja i znatna pomoć mjesnoga stanovništva svjedoče o postojanju trajnijega ustaničkog gerilskog pokreta otpora, koji je postojao dva stoljeća protiv rimske vlasti i njezina državnog nastojanja romanizacije.

O tomu koliko je bio jak i važan latronski pokret najbolje govori to što su Rimljani, osim neuspjelih vojnih pothvata, morali koristiti i druge načine, poput pridobivanja latronskih vođa i služenja latrona u rimskim vojnim postrojbama, pa i stvaranja posve etničkih postrojba u koje su novačeni Dardanci. Tako je bilo u kohortama u Dardaniji: *cohors I* i *cohors II Aurelia Dardanorum*, smještenima u Dukadinskoj ravnici (Rrafshi i Dukagjinit)⁵³ i u Timacum minusu⁵⁴ te u onima u Dalmaciji: *cohortes I et II Aurelia Delmatarum*, koje je stvorio isključivo od dardanskih odnosno delmatskih vojnika rimski car-filozof Marko Aurelije, oko 169. godine,⁵⁵ ali i u drugim postrojbama rimske vojske (*ala Moesica Felix torquata, ala I Illyricorum, legio I Illyricorum*).⁵⁶ Da bi otklonio opasnost od dardanskih i delmatskih ustanika, Marko Aurelije ih je smjestio u redovitu rimsku vojsku i time usput osigurao cestovni promet, promet roba i ljudi i opću sigurnost na spomenutim područjima, za što su bili mnogo pouzdaniji mjesni vojnici od plaćenika iz drugih područja Carstva.

Nakon uspostavljanja mira (pacificiranja) u Carstvu, što je ostvario car Marko Aurelije,⁵⁷ neke su postrojbe rimske vojske, sastavljene od ilirsko-dardanskih vojnika, premještene u Rim gdje su njihovi pripadnici mogli brže napredovati u vojnoj službi i u državnoj upravi, pa je, na temelju svojih sposobnosti, mnogo ilirskodardanskih vojnika uspjelo u važnim položajima i poslovima u rimskoj vojsci i državnoj upravi, a neki su od njih postali i carevi.⁵⁸

⁵¹ A. Mócsy, 1970., *op. cit.* (24), 198; N. Vulić, *op. cit.* (43), 93.

⁵² J. Marević et al., *Latinsko-hrvatski ekciklopedijski rječnik, I svezak, A-L*, Matica Hrvatska, Zagreb 2000., 1726; M. Žepić, *Latinsko-hrvatski rječnik, Lexicon latino-croaticum*, Školska knjiga, Zagreb 2000., 145; B. Grujić, *Latinsko-srpski rečnik*, Obod Cetinje, Beograd 2005., 167.

⁵³ N. Vulić, *op. cit.* (46), 106, n. 253; Z. Mirdita, *op. cit.* (46), 258, n. 275; A. et J. Šašel, »Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt«, *Situla 5*, Ljubljana 1986., 60, n. 1435; N. Ferri, 2001., *op. cit.* (12), 188, n. 51.

⁵⁴ P. Petrović, *op. cit.* (47), 66, n. 7; 66-67, n. 8, 9; 74-75, n. 20; 76, n. 22; 91-99, n. 42-52; N. Ferri, *op. cit.* (12), 222-231, n. 105-121.

⁵⁵ C. Cichorius, »Cohors«, *Pauly-Wissowa RE*, 1901., col. 280.

⁵⁶ G. L. Cheesmen, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914., 177; W. Wagner, *Die dislokationen der Römischen auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien, Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938., 33, 51, 55, 56; A. Mócsy, 1970., *op. cit.* (24), 195-197; P. A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, Oxford BAR International Series, Oxford 1980., 226; J. C. Mann, *Legionary recruitment and veteran settlement during the Principate*, London 1983., 66; N. Ferri, *op. cit.* (12), 143.

⁵⁷ O. Veh, *op. cit.* (50), 82-84.

⁵⁸ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 63-65; O. Veh, *op. cit.* (50).

Osim otvorenog oružanoga otpora, Dardanci su se, od rimskoga osvajanja i početka rimske vladavine pa do konca antike, i mirno opirali romanizaciji – čuvanjem izvornih etnokulturoloških predaja.

Uz arheološke nalaze, koji svjedoče o odlasku dijela dardanskoga stanovništva u rubna i za Rimljane teško pristupačna i osvojiva područja, podatke o »mirmom otporu« pružaju nam epigrafski, prije svega nadgrobni spomenici stele (stelai),⁵⁹ u pisanim podacima (u natpisima) i u ikonografskim sastavnicama na figuralnim prikazima pokojnika u edikulama na stelama.

To se prije svega odnosi na žensku odjeću gdje, kao i u drugim područjima koje su nastavali Iliri, prevladavaju izvorna domaća odjeća i nakit.⁶⁰ Radi se, naime, o dugoj košulji za žene i o velikomu pokrivalu što su ga žene nosile na glavi, a njegovi su krajevi padali na ramena i na dio leđa. Ta vrsta pokrivala posvjedočena je i na velikomu dijelu područja naseljenih Dardancima. Zato se smatra izvornim dijelom odjeće dardanskih žena, premda se to pokrivalo u antici koristilo i u drugim područjima s ilirskim stanovništvom.⁶¹

Dardanske su žene nosile i ljubomorno čuvale svoj narodni nakit, osobito ogrlice (tordirane, biserne i druge) od kojih je najpoznatija velika ogrlica s trima okruglim kolajnama – medaljonima (jednim većim, na prsima, i dvama manjima, na ramenima), svojstvena samo nakitu dardanskih žena i nije nađena na drugim ilirskim područjima,⁶² igle za kosu, naušnice, fibule i prstenje.

Izvornu nošnju sačuvala su uglavnom žene. Oba spola sačuvala su izvorna imena, gotovo s podjednakim omjerima, premda na natpisima prevladavaju ženska imena, s očevim imenom (patronimikom), kao što su Andia,⁶³ Dasius,⁶⁴ Sita i Pasades, o kojima postoje različita mišljenja;⁶⁵ Ania, ime koje se smatra ilirskim, ali postoje i druga mišljenja u svezi s njim,⁶⁶ a i druga kao: Blazziza, Blicities, Ca-

⁵⁹ J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, The John Hopkins University Press, Baltimor London 1996., 246-253.

⁶⁰ I. Čremošnik, »Nošnja na rimskim spomenicima«, *Glasnik Zemaljskog muzeja (=GZM) n.s. XVIII*, Sarajevo 1963., 104.

⁶¹ E. Čerškov, »Antička bista žene iz Klokota«, *BMK-GMKM III*, Prishtinë 1958., 190.

⁶² E. Čerškov, *op. cit.* (6), 63; N. Ferri, »Tipološke i ikonografske značajke nadgrobni spomenika s antičke nekropole u Peći (Peje) na Kosovu – Tipological and Iconographic Characteristics of Funerary monuments from the Ancient Necropolis in the city of Peje (Peć) in Kosovo«, *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire, Zbornik radova/Proceedings*, Književni krug, Split 2013., 579.

⁶³ F. Papazoglu, *op. cit.* (10), 173.

⁶⁴ *Ibid.*, 176; H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personenamen*, Heidelberg 1929., 37; A. Mayer, *Die sprache der alten illyrier I*, Wien 1957., 112; G. Alföldy, *Die Personenamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969., 185; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu Markomannen Kriegen*, Budapest 1959., 171.

⁶⁵ A. Mayer, *op. cit.* (64), 308.; D. Detschew, *Die trakischen Schprachreste*, Wien 1957., 452; W. Pape&G. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Vierter Abdruck, Braunschweig 1911., 114; A. Holder, *Altillyrischer Schprachsatz II*, 1894.-1916., 1589.

⁶⁶ A. Mayer, *op. cit.* (64), 47.

Ženski lik s izvornom dardanskom odjećom i nakitom sa stele nađene u Peći (Pejë)

Ibo, Dardanus, Epicadus, Ligridis, Milizza, Popar, Rhedon, Scerdulaedus,⁶⁷ Bizo, Dalmina,⁶⁸ Dalmana⁶⁹ i slična. Potvrđeno je i dosta muških imena, koja se nalaze na natpisima s rimskim gentilicijima.⁷⁰

Na temelju sačuvanih dardanskih imena može se pretpostaviti da je najmanje romanizirani dio Dardanije ostala današnja Dukadžinska ravnica (Peć-Pejë, Đakovica-Gjakovë, Prizren, Suva Reka-Suharekë)⁷¹ na Kosovu.

U mirni otpor romanizaciji može se svrstati i čuvanje religioznih uvjerenja odnosno štovanje božanstava po drevnoj predaji.⁷²

⁶⁷ Z. Mirdita, *op. cit.* (46), 89, 90, 96, 100, 112, 120, 126, 130, 132.

⁶⁸ N. Ferri, »Altari nga Vllahia e Bajgorës i kushtuar hyjit autokton Jupiter Cohortalis«, *Gjurmime Albanologjike Seria e Shkencave Historike (= GJASSHH)*, n.37, Prishtinë 2007. (2008.), 285.

⁶⁹ P. Petrović, »Naissus-Remesiana-Horreum Margi«, *IMS, vol. IV*, Beograd 1979., 111, n. 89.

⁷⁰ *Ibid.*, Z. Mirdita, *op. cit.* (46); B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11); P. Petrović, *op. cit.* (47).

⁷¹ F. Papazoglu, *op. cit.* (4), 87.

⁷² N. Ferri, »Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području današnje Peći (Pejë) na Kosovu«, With summary in english: Cults and religious beliefs in antiquity in the Peć (Pejë) Area in Kosovo, *Godišnjak*, Centar za Balkanološka Ispitivanja, Akademija Nauka i Umetnosti Bosne i Hercegovine - Jahrbuch, Zentrum für Balkanforshungen, Akademie

Lik dardanske aristokratkinje s izvornom dardanskom odjećom i nakitom sa spomenika nađena u Klokotu (Kllokot) kraj Kosovske Vitine (Viti e Kosovës)

U nekim je dijelovima Ilirika, pa i u Dardaniji, tijekom rimske vladavine bio sačuvan običaj pokopa u karakteristične humke – tumule te pokopa ostataka spaljenih pokojnika u žarama.⁷³ No, često su pokojnike pokapali i prema rimskim običajima, osobito poginule vojnike koje su spaljivali (često i grupno ako bi poginuli u boju), a na grobove su im postavljali nadgrobne spomenike s natpisima na latinskomu jeziku.⁷⁴ Nerijetko su i Rimljani i drugi došljaci pokapani prema ilirskim obredima.⁷⁵

Jedno od najstarijih štovanja, koje je potvrđeno kod Ilira u prvomu tisućljeću pr. Kr.,⁷⁶ povezano je sa štovanjem kulta predaka, pronađenom na temelju pokopa ostataka pokojnika u podovima kako bi pokojnici šttili žive članove obi-

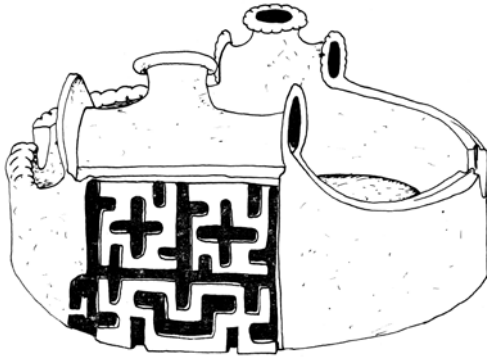
der Wissenschaft und Künste von BosnienHerzegowina, knjiga/band 40, Sarajevo 2011., 133-156; N. Ferri, *Živa mitologija – Mythologia Viva*, Zagreb 2015., 30-53.

⁷³ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 241.

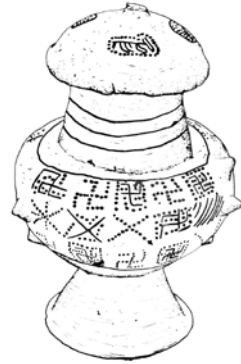
⁷⁴ M. M. C. Toynbee, *op. cit.* (59), 55.

⁷⁵ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 165-166.

⁷⁶ Č. Truhelka, »Der vorgeschichtliche Pfalbau im Savebette bei Donja Dolina (Berzik Bosnisch Gradiska): Bericht über die Ausgrabung bis 1904«, in Kommission bei Carl Gerold's Sohn, 1904.; B. Čović, *Donja Dolina, necropole de l'âge du fer*, R. Habelt Verlag Bonn 1961.

Kućni žrtvenik, korišten za prinošenje žrtava dušama pokojnih predaka

Žara s pokojnikovim pepelom

telji i kućna ognjišta⁷⁷ od zala. O tomu svjedoče nalazi žara s pepelom i kućnih žrtvenika (sl. 11 i 12) urešenih križevima, meandrima i svastikama, na kojima su prinošene žrtve pokojnim precima.⁷⁸

To štovanje ne samo da se sačuvalo nego je, prema mišljenju Čire Truhelke, posredno utjecalo na stvaranje kulta kućnih lara (zaštitnika kuće i kućnoga ognjišta) kod Rimljana, tako da je svaka kuća imala kućno svetište, lararij posvećen Larima i žrtvenik u njemu.⁷⁹

Na temelju epigrafskih nalaza⁸⁰ može se zaključiti da se među božanstvima koje su štovali Dardanci (sačuvano i u rimsko doba) izdvaja nekoliko bogova. Na prvom je mjestu *deus Andinus* ili bog *Andin*, čije je štovanje potvrđeno samo na području naseljenu dardanskim stanovništvom; on se smatra bogom zaštitnikom obitelji, kućnoga ognjišta i šire zajednice.⁸¹ Tu je potom božica koja se spominje na natpisima kao *dea Dard* (Dardania ili Dardanica), koja je ujedinjavala dardansku zemlju, a koja je epigrafski posvjedočena na trima spomenicima, nađenima u rimskoj Dardaniji,⁸² te na predstavi u reljefu pronađenu u Romuli Malvi u Tra-

⁷⁷ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 164-165.

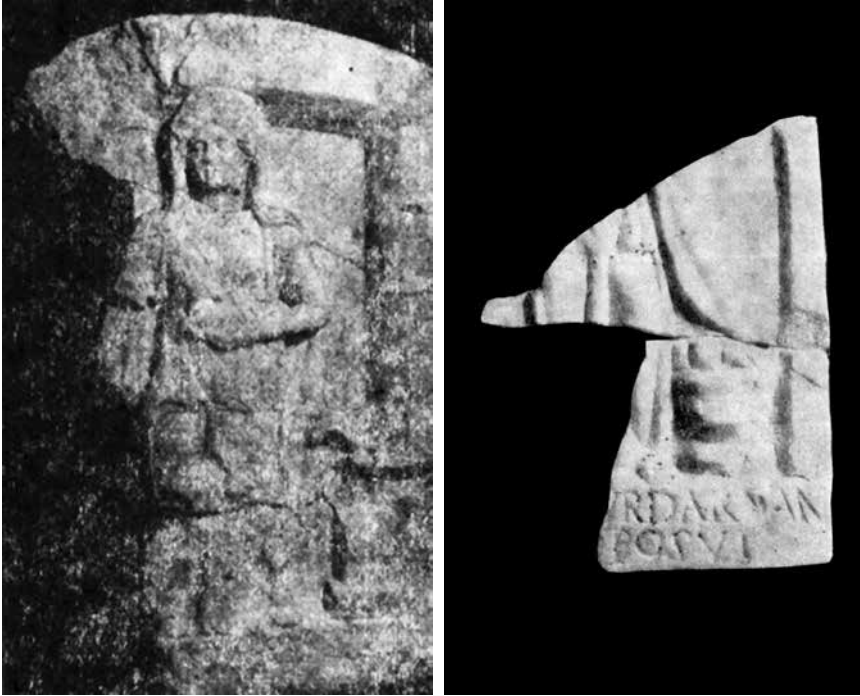
⁷⁸ A. Stipčević, *Kulturni simboli kod Ilira*, Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, posebna izdanja knjiga LIV, Centar za Balkanološka Ispitivanja, knjiga 10, Sarajevo 1981., 82; Tab. IV., Tab. V.

⁷⁹ T. Dhama, »Fjalor i mitologjisë«, *Rilindja Prishtinë* 1988., 143; H.S. Robinson & N. Wilson, *Mitovi i legende svih naroda*, Beograd 1976., 227-228; *Dizionario illustrato di Mitologia greca e romana*, Varese 2012., 284-285.

⁸⁰ N. Ferri, »Le tracce epigraphiche dei culti delle divinità autochtone dardane e le prime tracce del cristianesimo nella Dardania Romana – Epigraphic tracks of cults and native Dardanian divinities and the first tracks of christianity in the Roman Dardania«, *Acta Musei Caransebesiensis, Tibiscvm, Serrie noua vol. 3, Arheologie-Istorie-Etnografie*, Caransebeş 2013., 171-181.

⁸¹ N. Vulić, *op. cit.* (46), 42, n. 98 (Vučitrn-Vushtrri); Mirdit, *op. cit.* (46), 246, n. 205 (Kačanik-Kaçanik); F. Papazoglu, *op. cit.* (4), 45.

⁸² U Kuršumlijskoj Banji (P. Petrović 1979., 118, n. 104.), u selu Smiri (Smirë) kraj Kosovske Vitine (Viti e Kosovës), i u selu Gllamnik kraj Podujeva (Podujevë). N. Ferri, »Le

Prikaz božice Dardanijen u reljefu, nađen u Romul Malvi (Rumunjska)

ciji (današnja Rumunjska)⁸³. Slijede trački bog *Zbeltiurdus* ili *Zbelsurdus*, koji je štovan kao domaće mjesno božanstvo,⁸⁴ ilirski bog *Tato*,⁸⁵ bog livada i pašnjaka *Silvan*,⁸⁶ zmijoliki božanski dvojac *Dracco* i *Draccena*⁸⁷ (koji je bio u svezi s drevnim štovanjem zmijske kod Dardanaca⁸⁸ a čiji su se ostaci sačuvali sve do danas u pučkim vjerovanjima kod Albanaca u vidu štovanja zmijske kao kućne čuvarice i čuvarice kućnoga ognjišta).⁸⁹ Spomenimo i prije nepoznata božanstva kao što su

credenze e i culti durante l'epoca romana nella regione dell'odierna Peja/Peć in Kosovo«, *Culti e religiosità nelle province danubiane, Ferrara 20-22 Novembre 2013, a cura di Livio Zerbini, Atti del II Convegno Internazionale, Pubblicazione del Laboratorio di studi e ricerche antiche province Danubiane, Università degli studi di Ferrara, Dipartimento di Studi Umanistici, Bologna 2015.*, 325-334).

⁸³ D. Tudor&Cr. Vladescu, »Dardani la Romula-Malva«, *Apulum vol. 10.*, Alba Iulia 1972., 183-189.

⁸⁴ N. Vulić, *op. cit.* (46), 77, n. 179; B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 214, n. 18.

⁸⁵ M. Suić, »Tato, ilirski deus Patrius«, *Starinar* 11, Beograd 1960., 93.

⁸⁶ N. Ferri, »Parahistoria dhe antikiteti«, *Monografia Peja (Monografija grada Peći)*, Pejë, 2017., 47-62.

⁸⁷ B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 55, n. 13.

⁸⁸ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 245.

⁸⁹ A. Qazimi, »Fjalor i mitologjisëdhe demonologjisë shqiptare, të kremte, rite e simbole«, *Plejad Tiranë*, 2008., 137; N. Ferri, »Vjerovanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji (Cults and Beliefs in Pre-Christian Dardania)«, *Jahrbuch, Zentrum für Balkanforschung, Akademie der Wissenschaft und Künste von Bosnien-Herzegowina, Band 41*,

dea Atta i *deus Mund*(ritus?),⁹⁰ čije štovanje nije potvrđeno izvan Dardanije, isto tako mjesne inačice mjesnih božanstava poistovjećenih naročito s rimskim Jupiterom: *Jupiter Ulpianensis* (zaštitnik grada Ulpijane),⁹¹ *Jupiter Propulsator* (dardansko božanstvo iscjeliteljstva poistovječeno s Jupiterom)⁹² i *Jupiter Cohortalis* (također mjesno božanstvo poistovječeno s Jupiterom), čije je štovanje potvrđeno u rudarskim dardanskim područjima, ali i na drugim područjima u Iliriku.⁹³

Svi spomenuti čimbenici i mnogi drugi za vrijeme rimske vladavine, koji nisu ovdje obrađeni, tada su predstavljali dio otpora, oružanoga ili tihoga, protiv romanizacije i znatno su doprinijeli očuvanju predajnih etnokulturoloških značajki na područjima s dardanskim stanovništvom – od prapovijesti, antike i srednjega vijeka pa do danas.

Sarajevo 2012., 133-156; M. Tirta, »Etnokultura shqiptare, ligji dokësor«, *Akademia e Shkencave e Shqipërisë*, Tiranë 2016., 149.

⁹⁰ P. Petrović, *op. cit.* (47), 87, n. 1; 79-80, n. 26; N. Ferri, *op. cit.* (72), 37.

⁹¹ E. Čerškov, *op. cit.* (6), 65.

⁹² N. Ferri, *op. cit.* (68), 283-290.

⁹³ E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, vol IV, 1, Roma 1924.-1946., 240.

THE RESISTANCE OF THE DARDANIANS TO ROMAN CONQUESTS AND ROMANISATION

Naser Ferri

Roman written sources began to mention the Dardanians in the 4th century BC. They had already had an established social system several centuries earlier, firstly led by their princes (as shown by the find of a double grave of a princely pair from the 6th century BC in Banja e Pejës, Pećka Banja and afterwards, in the historical period, by kings. Before the coming of the Romans, the Dardanians had their cities, a large army with more than 20,000 soldiers, and other institutions. In the big Dardanian centres, silver coins were struck (drachmas and tetradrachmas were struck in Damastion from the 4th century BC). The first encounters of the Dardanians and the Romans were in the form of military alliances against a common enemy, Macedonia. After the Illyrian Wars of 168 and the conquest of Macedonia in 148 BC, particularly after its conversion into a demilitarised province (*provincia inermis*), the previous alliance was unsatisfactory to the Dardanians (who had not gained the expected conquered areas in Paionia, only the right to the salt trade). Afterwards there was open hostility, which led to long years of debilitating wars under the leadership of the consul Lucius Cornelius Sulla in 98 and 85, and Appius Claudius in 81, then the so-called *Bellum Dardanicum* in 75 BC waged by the proconsul Scribonius Curio and in 59 BC led by Mark Anthony. The ultimate aim was the subjugation of the tribes to the north of Macedonia and Rome's arrival at the Danube. It peaked after the incursion of the consul Marcus Licinius Crassus Dives in 29 and 28 BC, the Dardanians being formally conquered, and yet not finally subjugated. After the conquest, at the beginning of the 1st century AD, Dardania became a part of the province of Moesia, and after the division during Domitian in 86, of Upper Moesia (its capital being in Viminacium on the Danube).

Cities built on the foundations of the former old Dardanian settlements are mentioned. They were built according to Roman laws: Colonia Scupi, Municipium Dardanorum, Municipium Naissus, a municipium of an unknown name, near today's Pecs (Pejë), perhaps a municipium in Dresnik by Kline (Klinë) close to Pecs (Pejë), and several smaller settlements (Timacum maius, Timacum minus, Ad Herculem, Aquae Bass(ianae?), Vendenis, Theranda, Vicianum and so on). Still, even after the conquest, the resistance of the Dardanians to the Romans went on in various degrees and forms and lasted until the end of the Ancient period.

During the 2nd and 3rd centuries AD, in the area of Dardania, there was an organised insurrectionary movement of the Dardanian bandits (*latrones Dardaniae*), against whom the Romans fought for long without success, deploying auxiliary forces. Emperor Marcus Aurelius used various underhand methods: he placed control points manned by *beneficarii* and won over the leaders and respectable insurrectionaries, giving them offices in the Roman army and administration. He worked on reducing the number of rebels and the danger of them to the Romans and the domestic population loyal to the conquerors. At the same time

they confided to them care for the security of certain parts of the province. As well as armed resistance, there were various forms of non-violent, passive resistance to Romans and Romanisation, thanks to which many legendary ethnic cultural factors of Dardanian culture have been saved from destruction and appropriation. These include personal names (Andia, Ania, Sita, Dassius, Pasades, Dardanus, Rhedon, Scerdulaedus, Bizo, Dalmina and Dalmana, which appear together with an Illyrian patronymic), the name of the legendary deities of the indigenous people (the goddess Dardania, the gods Andin, Tato, Silvan, the dragon-shaped divine duo Dracco and Draccena, the unknown deities Atta and Mundritus), the clothing (a long shirt and a covering for the head, shoulders and back of the women), jewellery (a necklace typical only of the Dardanians with three medallions, a big one on the chest and two smaller ones on the shoulders), their customs (ancestor cult, mound burials) and so on. There are written testimonies to these by ancient writers and data from texts, epigraphs from the area that covered ancient Dardania (today NW Macedonia, the whole of Kosovo and central Serbia), from which it can be concluded that the least Romanised part of Dardania, that is, the place where the most old Dardanian factors have been preserved are today's Dukagjini Plain (Rfafshi and Dukagjinit) in Kosovo (Peć-Pejë, Đakovica-Gjakovë, Prizren, Suva Reka-Suharekë, Orahovac-Rahavec).

All these factors, and many others, during the Roman rule, that are not covered here, were then part of resistance, either armed or passive, to Roman rule and Romanisation, and contributed considerably to the preservation of traditional ethnic and cultural factors in areas with a Dardanian population, from prehistory, Antiquity, the Middle Ages and the present day.